

על 'וכן' במשנה

1. הקדמה

שלושה חוקרים של ספרות חז"ל חקרו באורח שיטתי את מלת החיבור 'וכן', המחברת שתי הלכות או שני פרטים בתוך הלכה אחת, והם י"נ אפשטיין,¹ א' גולדברג² וע"צ מלמד.³

הראשון מצא 29 משניות שיש בהן חילופי גירסאות (עם 'וכן' או בלעדיה) ועוד שלוש (תרומות ח, יב; פסחים ג, ח; נדרים ח, ז) שגירסת 'וכן' מצויה בכל נוסחאותיהן, אלא 'שאינו שווה לגמרי או אינו שווה כלל למה שלפניו' (עמ' 1049).

השני ניסה להוכיח שהמלה 'וכן' יוצאת בלשון חז"ל לשתי פנים הפוכות: (1) כאשר היא מופיעה בתוך משפט בודד, היא מורה על דמיון ועל השוואת דברים ('וכן'); (2) כאשר היא מחברת שני משפטים עצמאיים — 'בזמן שהמשפט השני יש לו מובן מלא, אפילו בלי שום צירוף למשפט הראשון, כגון: "התוקע לתוך הבור וכו", אם קול שופר שמע יצא ואם קול הברה שמע לא יצא. וכן מי שהיה עובר אחורי בית הכנסת וכו' ושמע קול שופר או קול מגילה אם כיון לכו יצא ואם לאו לא יצא" (ראש השנה ג, ו) (עמ' 104) — היא מורה על ניגוד ('אבל', 'אמנם כן', 'אף על פי'). וכלל נקוט בידו: 'מלת "וכן" כמלת קשר של ניגוד באה לקשר שתי הלכות, שיש בהן גם עניין משותף, ולהדגיש במיוחד את נקודת הניגוד' (ההדגשה במקור — עמ' 111).

השלישי ניסה להוכיח שבמקומות רבים במשנה ובתוספתא מלת 'וכן' משמשת סימן מובהק להשלמה, שנכתב בידי עורכי קבצי המשניות, שקדמו לעריכה הסופית של רבי. עורכים-תנאים אלה נהגו להשלים דברים בגליונות המגילה, ואחר כך נכנסו השלמות אלה לפנים כחלק מהמשניות גופן. על-פי כלל דבריו של מלמד ועל-פי המספר הגדול של הדוגמאות שהוא מביא (כ-300 להערכתו), 'וכן' נראית (לפחות בדיעבד) כעין 'טרמינוס טכניקוס', הרומזת לנו שמה שבא אחריה אינו שייך לגוף המשנה, אלא הוא השלמה, שהעורך (רבי) הכניסה לפנים, ולא תמיד במקום הנכון.

מבקש אני לתאר את התנהגותה הלשונית של 'וכן', ולהפריך, בנימוקים לשוניים

1 י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², ב, מאגנס-דביר, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 1043-1050.

2 א' גולדברג, 'לטיב לשון המשנה: ביטויים של חיוב, שיש להם גם משמעות של ניגוד. מלת 'וכן' המחברת הלכה להלכה', לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 104-117. [=מ' בראש עורך], קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ם, עמ' 172-185].

3 ע"צ מלמד, 'השלמות במשניות וסימניהן', תרביץ לא (תשכ"ב), עמ' 334-355.

טהורים, את הסברה, שהיא משמשת מלת ניגוד, ואת הסברה האחרת, שהיא סימן מובהק להשלמה במשנה.

כפי שכבר ציין גולדברג, 'וכן' באה בשלוש נסיבות תחביריות: (1) בין שני משפטים עצמאיים; (2) בסוף המשפט, לאחר שהושלם, כשאחריה בא צירוף שאינו משפט שלם; (3) בתוך המשפט.

2. 'וכן' בין שני משפטים עצמאיים

2.1 רישא 1 + סיפא 1 + 'וכן' + רישא 2 + סיפא 2

רוב ההלכות במשנה מנוסחות בדרך קאזואיסטית, דהיינו מתיאור קטע מציאות מסוים, הקיים בפועל או באופן פוטנציאלי, ומקביעת הדין החל על אותו קטע מציאות. קטעי המציאות מיתרגמים בתחביר ההלכה לרישא של המשפט (הדבר שעליו מדברים), והדין (הפסיקה) מיתרגם לסיפא של המשפט (האמירה עצמה, הנשוא של המשפט, או המשפט העיקרי במקרה של משפט תנאי). 'וכן' באה בין שני משפטי רישא וסיפא, כאשר הרישות שונות והסיפות שוות באופן מלא או חלקי (דומות), כלומר בנוסחה [רישא 1 + סיפא 1 + 'וכן' + רישא 2 + סיפא 2], רישא 1 ורישא 2 חייבות להיות שונות, ואילו סיפא 1 וסיפא 2 חייבות להיות שוות לגמרי או לפחות דומות בתוכנן או בעיקרון ההלכתי שלהן.

2.1.1 דוגמאות לשוויון מלא בין שתי הסיפות:⁴

שקלים ז, ו: נכרי ששילח עולתו ממדינת הים ושילח עמה נסכים — קרבים משלו, ואם לאו — קרבים משל ציבור. וכן גר שמת והניח זבחים, אם יש לו נסכים — קרבים משלו ואם לאו — קרבים משל ציבור.

יבמות יג, ו: המגרש את האשה והחזירה — מותרת ליבם, ור' אליעזר אוסר. וכן המגרש את היתומה והחזירה — מותרת ליבם, ור' אליעזר אוסר. כתובות ו, ה: המשיא את בתו סתם — לא יפחות לה מחמישים וזו... וכן המשיא את היתומה — לא יפחות לה מחמישים וזו.

קידושין ג, ה: האומר לאשה הרי את מקודשת לי לאחר שאתגייר... — אינה מקודשת. וכן האומר לחברו אם ילדה אשתך נקיבה הרי היא מקודשת לי — אינה מקודשת.

ב"ק י, ב: המציל מן הגנה או מן הגיס או מן הלסטים, אם נתיאשו הבעלים — הרי אלו שלו. וכן נחיל של דבורים, אם נתיאשו הבעלים — הרי אלו שלו.

ערכין ט, ח: ישראל שירש את אבי אמו לוי — אינו גואל כסדר הזה. וכן לוי שירש את אבי אמו ישראל — אינו גואל כסדר הזה.

מידות ב, ו: עזרת ישראל היתה אורך מאה אמה ושלושים וחמש על רוחב אחת

4 הדוגמאות יובאו כפי שהן מופיעות בדפוסים. אנהנו מניחים שאם הדוגמה אינה מופיעה ברשימת חילופי הנוסחאות של אפשטיין, היא מוכחת מבחינת הופעת 'וכן'.

עשרה. וכן עזרת כהנים היתה אורך מאה ושלושים וחמש על רוחב אחת עשרה.

כלים טו, ב: סרוד של נחתומים טמא... וכן המערוך טמא.

עוקצים א, ה: שרביט של תמרה שריקנו – טהור, שייר בו תמרה אחת – טמא. וכן בקטניות. שרביט שריקנו – טהור, שייר בו גרגיר אחד – טמא.

דוגמאות אלה סותרות את הקביעה של גולדברג (עמ' 109–111), שבמקום שההלכות שוות אין מקום ל'יוכן'⁵.

2.1.2 דוגמאות לשוויון מלא בתוכן של שתי הסיפות ולשינוי בצד הדקדוקי בלבד: תרומות יא, ה: גרעיני תרומה בזמן שהוא מכנסן – אסורות, ואם השליכן – מותרות. וכן עצמות קדשים, בזמן שהוא מכנסן – אסורין, ואם השליכן – מותרין.

יבמות, ח, ה: הסריס שחלץ ליבמתו – לא פסלה; בעלה – פסלה. מפני שהיא בעילת זנות. וכן אילונית שחלצו לה אחין – לא פסלוה; בעלוה – פסלוה... ב"ב ט, ג: הניח בנים גדולים וקטנים השביחו הגדולים את הנכסים – השביחו לאמצע. אם אמרו ראו מה שהניח לנו אבא הרי אנו עושים ואוכלים – השביחו לעצמן. וכן האשה שהשביחה את הנכסים – השביחה לאמצע. אם אמרה ראו מה שהניח לי בעלי הרי אני עושה ואוכלת – השביחה לעצמה. שבועות ז, ז: והנפרעת שלא בפניו לא תפרע אלא בשבועה. וכן היתומים לא יפרעו אלא בשבועה.

גולדברג מביא משנה זו: קוברי המת..., אם יכול... – טהור, ואם לאו טמא. וכן חבית של גרוגרות..., אם יכולין... – טהורין, ואם לאו – טמאין (אהלותו, ב). הוא אומר ש'אולי יש לומר שהשינוי בשימוש הפועל, שהוא בא כלשון יחיד בהלכה הראשונה, ובלשון רבים בהלכה השנייה, עשה את ההלכות כ"בלתי שוות"' (עמ' 112), ולכן מוצדק השימוש ב'יוכן', המורה על ניגוד. המשוגה הראשונה, שהביאה אותו לקבוע כי כאשר הדין שווה בכול, אין מקום ל'יוכן', הביאה אותו למשוגה השנייה, שכאשר יש הבדל דקדוקי גרידא יש מקום ל'יוכן' מנגדת, כי 'עשה את ההלכות כ"בלתי שוות"'. מלמד (עמ' 338) מביא את המשנה ביבמות ח, ה ואומר: 'כאן נתחלקה ההשלמה לשניים: חלק אחרי הרישא, וחלק אחרי הסיפא, והכל מלה במלה. דין אילונית נזכר בראש המסכת: וכולן שמתו או נתגרשו או נמצאו אילוניות, ולא נזכר עוד בקשר לחליצה. כך בפ"ו מ"ה נזכר שוב בקשר לכהן הדיוט שאסור לשאת אילונית'. ברור שאם יש כאן בכלל קושי, הוא איננו לשוני, כי אם הגיוני-טקסטואלי, ועל-פי הגיון ימינו. ועוד זאת: האם אין למצוא במשנה שאגב דתני א' תני גם כן ב'? הואיל ודיבר בסריס הזכיר גם אילונית, שיש לגביה אותו דין בדיוק, ואין מכאן ראייה להשלמה דווקא.

5 גולדברג קבע כלל מוטעה זה על סמך רשימת חילופי הנוסחאות שאצל אשפטיין: הוא בדק ברשימה וראה שבמקום שבדפוסים גורסים 'וכן' ובכתב-היד הטובים אין גורסים אלא ו' החיבור או אפס, מדובר בשוויון מלא בין ההלכות. ואולם בדיקה נוספת, מעבר לרשימת חילופי הגירסאות, מוכיחה ללא צל של ספק שאפשרי שימוש ב'יוכן' גם כאשר ישנה הקבלה ממש בין שתי הלכות עצמאיות, והגירסאות מוכחות.

מלמד מביא גם משנה זו: דינר שנפסל והתקינו לתלותו בצוואר קטנה — ט מא. וכן סלע שנפסלה והתקינה להיות שוקל בה — ט מאה. עד כמה תפסל ויהא רשאי לקיימה — עד ב' דינרין (כלים יב, ז). על כך הוא אומר (עמ' 340): 'יש כאן הבדל בהוראת "נפסל": ברישא — פסלתו מלכות כמו בב"ק פ"ט מ"ב, בסיפא — נחסרה (השווה ב"מ פ"ד מ"ה)'. לו יהי כן. מכל מקום ההמשך 'עד כמה תפסל', דהיינו הסלע, משמש הוכחה ש'וכן סלע שנפסלה וכו'' היתה חייבת להימצא מלכתחילה בגוף המשנה, שהרי ללא תוספת זו לא היה אפשרי כלל ההמשך. ואם תאמר שגם ההמשך הזה כלול בהשלמה, נמצאת מרבה את ההשלמה על הפנים המקורי, דבר הרחוק מן הדעת.

2.1.3 פעמים ההבדל בין ההלכות המקושרות אינו דקדוקי בלבד, אלא מתחייב מן ההבדל שבמקרים השונים, שחל עליהם אותו הדין, והעקרון ההלכתי אחד הוא. למשל: מעשרות ב, ב: אין תורמים מן הטמא על הטהור, ואם תרם: שוגג — תרומתו תרומה, ומזיד — לא עשה כלום. וכן בן לוי שהיה לו מעשר טבל, היה מפריש עליו והולך: שוגג — מה שעשה עשוי, מזיד — לא עשה כלום.

תרומות יא, ז: מגורה שפינה ממנה חיטי תרומה — אין מחייבין אותו להיות יושב ומלקט אחת אחת, אלא מכבד כדרכו ונותן לתוכה חולין. וכן חבית של שמן שנשפכה — אין מחייבין אותו להיות יושב ומטפח, אלא נוהג בה כדרך שהוא נוהג בחולין.

יבמות ד, י: היבמה לא תחלוץ ולא תתיבם עד שיהיו לה שלשה חדשים. וכן כל שאר הנשים לא יתארוסו ולא ינשאו עד שיהיו להן שלשה חדשים. יבמות ו, א-ב: הבא על יבמתו בין בשוגג בין במזיד בין באונס... — קנה. לא חלק בין ביאה לביאה. וכן הבא על אחת מכל העריות שבתורה או פסולות... — פסל. ולא חלק בין ביאה לביאה.

האם יש צורך להסביר שהמקרים השונים שבהם דנות ההלכות מחייבים לעתים שניניים מקבילים בדינים, בלי לשנות את העקרון שבהלכה? למשל, ביבמות ד, י רק היבמה יכולה לחלוץ או להתייבם, ואילו שאר הנשים יכולות להתארוס או להינשא; ומכאן ההבדלים בין שתי ההלכות, בעוד העקרון המשותף הוא שעל כולן להתמין שלושה חודשים. הדבר המשותף הזה הוא כמובן המצדיק את השימוש ב'וכן', ולא ההבדל שבין שתי ההלכות. בדומה לזה, בדוגמה האחרונה אי-אפשר לקנות בביאה אף לא אחת מכל העריות הכתובות בתורה; אפשר רק לפסלן מלהינשא לכוהן ומאכילת תרומה. ברור שלא הבדל זה שבין הרישא והסיפא הוא המצדיק את השימוש ב'וכן', אלא דווקא הדבר המשותף שבין 'קנה' ל'פסל', דהיינו, הביאה האסורה יש לה תוצאות משפטיות אנלוגיות: אם בא על יבמתו — קנה, אם בא על העריות — פסל, ו'לא חלק בין ביאה לביאה'. והנה דוגמה אחרונה (יש רבות נוספות) לעניין זה של הבדל בין המקרים השונים שעליהם מוסבות ההלכות, המחייבת הבדל מקביל בין שתי ההלכות, בלי לשנות את העקרון ההלכתי. הדוגמה מובנת מעצמה:

קנינים א, ב: חטאת שנתעברה בחובה אין כשר אלא כמנין חטאות שבחובה. וכן עולה שנתעברה בחובה אין כשר אלא כמנין עולות שבחובה.

2.1.4 אמור מעתה: הואיל ו'וכן' נוהגת הן במקום שאין כל הבדל בין שתי ההלכות והן במקום שההבדל ביניהן דקדוקי בלבד והן במקום שההבדל ביניהן מתחייב עקב ההבדל

שבמקרים המסוימים שההלכות מוסכות עליהם, בלי לשנות את העקרון שבהלכה — הרי שאף באותם מקומות שבהם שתי ההלכות אינן שוות בכל הפרטים, וקיים איזה שהוא הברל הלכתי, אפילו עקרוני, אף בהם ההצדקה לשימוש ב'וכן' איננה השוני שבין שתי ההלכות, אלא דווקא הצד המשותף שביניהן; וכל הדוגמאות שמביא גולדברג כראיה לסברתו בדבר הוראת הניגוד של 'וכן' משמשות כולן ראיה לסתור, אם מתחשבים בתמונה הכללית של שימוש 'וכן' בין שתי הלכות, כפי שהיא עולה מהדוגמאות דלעיל. הדוגמה הראשונה המשמשת לו ראיה היא (עמ' 105):

פסחים ג, ב: בצק שבסדקי עריבה אם יש כזית במקום אחד — חיב לבער, ואם לא — בטל במעוטו. וכן לענין הטומאה: אם מקפיד עליו — חוצץ, ואם רוצה בקיומו — הרי הוא כעריבה.

גולדברג (עמ' 106): 'בתפיסת 'וכן' כלשון של ניגוד המשנה מתפרשת בלי שום קושי. ה'וכן' בא להדגיש: בעניין איסור חמץ הקובע הוא השיעור, אבל בעניין טומאה לא השיעור קובע, אלא ההקפדה'. לעומת זאת, אלבק מפרש: 'כיוצא בזה לעניין הטומאה, שאם יש כזית במקום אחד נחשב כחציצה, ואם נגע שרץ בבצק זה הרי הוא חוצץ והעריבה טהורה. ואם אין כזית במקום אחד הרי הוא בטל ואינו חוצץ והעריבה טמאה. אלא שלעניין טומאה הברר תלוי גם בהקפדה, כמו שהוא מפרש'. והוא מסיף בהשלמותו (עמ' 446): 'אבל אין לפרש שכוונת משנתנו, שבטומאה אין השיעור עיקר... (ועיין שם). יתרה מזו, אפילו נקבל את פירושו של גולדברג, עדיין יש צד שווה בין חמץ לטומאה, שאלבק מעלה אותו בהשלמותו (שם) ודוחה אותו עקב הפירוש האחר שלו: 'בשניהם הבצק פעמים בטל ופעמים אינו בטל, הכל לפי החשיבות, בחמץ החשיבות תלויה בשיעור כזית ובטומאה החשיבות תלויה בהקפדה'. לאלבק מובן מאליו שאם כתוב 'וכן' יש תמיד לחפש צד שווה.

תרומות ח, יא—יב: היה עובר ממקום למקום וככרות של תרומה בידו, אמר לו נכרי תן לי אחת מהן ואטמאה, ואם לאו הרי אני מטמא את כולן — ר' אליעזר אומר יטמא את כולן, ואל יתן אחת מהן ויטמא; ר' יהושע אומר יניח אחת מהן על הסלע. וכן נשים שאמרו להם גוים תנו אחת מכם ונטמאה, ואם לאו הרי אנו מטמאים את כולכם — יטמאו את כולן ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל.

לפי גולדברג פירוש המשנה הוא: ר' אליעזר ור' יהושע חולקים בעניין כיכרות תרומה, 'אע"פ שבנשים אינם חולקים'. אבל האם באמת העיקר הוא להשמיענו ששני התנאים האלה חולקים בעניין האחד ואינם חולקים בעניין האחר? והרי העניין הנדון במשנה יא, כמו במשניות הקודמות באותו פרק, הוא האיסור לטמא את התרומה. ואגב הבאת העניין באנשים שאמרו להם נכרים וכו' הובא גם עניין הנשים שאמרו להן וכו'. ובגלל הצד השווה הזה ובגלל הצד השווה שבהלכה, אף על פי שבעניין כיכרות של תרומה יש מחלוקת ובנשים אין מחלוקת, הובאה ההלכה השנייה, וחבורה כדין וכמצופה באמצעות 'וכן'. ואלבק אומר זאת בקיצור נמרץ: 'וכן' — 'דין הדומה לדינו של ר' אליעזר, אלא שכאן אף ר' יהושע מודה'. אילו העיקר היה להשמיענו שבכיכרות של תרומה יש מחלוקת ובנשים אין מחלוקת, היינו מצפים ל'ומודה ר' יהושע בנשים ש...'. המסקנה הלוגית היחידה האפשרית לגבי שימוש 'וכן' במשנה היא אפוא שמלת חיבור זו באה בין שתי הלכות בגלל הצד השווה שביניהן, אף אם אין שוויון מלא בכל

הפרטים, וסמי מכאן את ההוראה הניגודית של 'וכן', שאינה אלא השערה בלתי סבירה.⁶ גם מלמד (עמ' 338) מעיר על משנה זו: 'ובו (במשנה יב — מ"א) אין מחלוקת', כלומר, הואיל ואין שוויון בין שתי המשניות יא ר"ב, יש להסיק שהשלמה לפנינו, שנכנסה לפנינו. ודברינו לעיל יפים הם לדחות גם סברה זו.⁷

חולין ו, ג: חרש שוטה וקטן ששחטו ואחרים רואין אותם — חייבים לכסות; בינן לבין עצמם — פטורים מלכסות. וכן לענין אותו ואת בנו ששחטו ואחרים רואים אותן — אסור לשחוט אחריהם; בינן לבין עצמן — רבי מאיר מתיר לשחוט אחריהן וכו'.

מלמד (עמ' 340): 'כאן יתמה הלומד: מה ראה התנא להכניס דין השייך לאותו ואת בנו בפרק הדין בכיסוי הדם? התשובה ברורה: כשהגיע התנא לכיסוי הדם נזכר שלא נכנס דין חרש שוטה וקטן בפרק אותו ואת בנו, השלימו בגיליון כאן, ואחר כך הוכנס בפנים'. התמיהה אולי במקומה, שכן מחצית הפרק הקודם דנה אמנם באותו ואת בנו, אך מדוע חייב התנא לשנות פעם אחת דין חרש שוטה וקטן לעניין אותו ואת בנו ופעם שנייה לעניין כיסוי הדם, אם יכול הוא לשנותם כאחד ובררך מקוצרת? ואפילו נניח ששכח התנא ולא הכניס חרש שוטה וקטן לעניין אותו ואת בנו, ונזכר רק כאשר הגיע לכיסוי הדם, מדוע עלינו להניח שהוסיף את מה ששכח בגליון דווקא? שמא ניסח את משנתו מלכתחילה יחד עם התוספת הזו? צד הלשון גופה אין לנו סיבה להניח שהתנא לא יכול היה לנסח כך את משנתו.⁸

תענית ג, ב—ד: ירדו לצמחים ולא ירדו לאילן... מתריעין עליהן מיד. וכן עיר שלא ירדו עליה גשמים ככתוב והמטרת על עיר אחת ועל עיר אחת לא אמטיר... אותה העיר מתענה ומתרעת וכו'. וכן עיר שיש בה דבר או מפולת אותה העיר מתענה ומתרעת וכו'.

מלמד (עמ' 342): 'שתי משניות אלו (מ"ג ומ"ד — מ"א) שוות בתוכנן ובמבניהן,

6 אלבק אומר וחוזר ואומר, כאילו להוציא מלבם של הטועים, שאין צורך בשוויון מלא בין ההלכות כדי לאפשר שימוש ב'וכן'. בהשלמותיו הוא נוהג בכמה וכמה מקומות, שבהם 'וכן' מקשרת הלכה אל הלכה אחרת, שאינה שווה בכול ההלכה הראשונה, להפנות אל דבריו שבפסחים ג, ב, כגון: ראש השנה ג, ז — עמ' 488; יבמות ד, ח — עמ' 335; יבמות יג, ח — עמ' 342; כלים ה, יא — עמ' 513 ('התנא משתמש בלשון 'וכן' אף על פי שאין הכירה שווה בכל דבר לתנור'); כלים ז, ח — עמ' 533.

סברתו של גולדברג מובילה לסברה אחרת, אף היא בלתי סבירה במידה דומה, שמלת 'וכן' בהוראת הניגוד אינה אלא מלת 'אכן', המופיעה בנביאים האחרונים והכתובים בהוראת "אבל", שנשמטה ממנה האל"ף, בדומה ל'לעזר' במקום 'אלעזר' וכדומה (עמ' 115) — סברתם של פרופ' ש' ליברמן ופרופ' י' קוטשר, 'לאחר שהעליתי לפנייהם את השימוש הברור של ניגוד בלשון 'וכן' במשנה' (שם), הערה 11). סברתו של גולדברג הטעתה גם את א' בנדויד (לשון מקרא ולשון חכמים, מהדורה מתוקנת ומורחבת, דביר, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 137 ואילך) הציע את שתי המשמעויות ההפוכות כביכול של 'וכן' על-פי מקבילתה היוונית 'הומוס'. זכות גדולה היא לי להשתתף בספר זה שלכבודו של מר בנדויד.

7 אפשטיין, עמ' 1049, סבור שגם במשנה יב נחלקו חכמים.

8 וגם מלמד מודה שיש מקומות ש'וכן' מעיקר המשנה ומציין המשך דין' (עמ' 344).

ויש מקום ל"וכן" בראש ההלכה השנייה. אבל מה מקום ל"וכן" בראש מ"ג, שאין בינה ובין מ"ב שום שוויון לא בהלכה ולא בלשון? נראה לי אפוא, ששתי המשניות השלמות הן. אבל יש ויש צד משותף בין משנה ב למשנה ג; יש צד שווה בין המקרים: 'ירדו לצמחים ולא ירדו לאילן', דומה לשתי ערים, שאחת הומטר עליה ואחת לא, וההלכות זהות ממש, כי אין שום הבדל בין 'מתריעין עליהן מיד', דהיינו, מתענים ותוקעים בשופרות (ראה המפרשים), ובין 'מתענה ומתרעת'. ולשון אחרונה זו הובאה כך, בגלל המחלוקת בין סתם משנה לר' עקיבא (ראה שם).

2.2 משפט היתר/איסור + 'וכן' + רישא + סיפא

לעתים קרובות ההלכה אינה בנויה בצורת רישא + סיפא, אלא בצורת משפט היתר ('נושאים על האנוסה ועל המפתה') או איסור ('אין מברכין לא על הנר ולא על הבשמים של גוים...'). 'וכן' עשויה לחבר משפט היתר או איסור עם משפט רישא-סיפא. הצד השווה או הדומה בדین, המאפשר את השימוש ב'וכן', מצוי בפועל שבמשפט ההיתר/האיסור ובסיפא שבמשפט השני, כגון:
עירובין ג, ח: אמר ר' יהודה מתנה אדם על הכלכלה ביום טוב הראשון ואוכלה בשני. וכן ביצה שנולדה בראשון תיאכל בשני.
שבת כג, ה: קושרים את הלחי — לא שיעלה אלא שלא יוסיף. וכן קורה שנשברה סומכין אותה בספסל או בארוכות המיטה — לא שתעלה אלא שלא יוסיף.

2.3 משפט איסור + 'וכן' + משפט איסור

עירובין י, ה-ו: לא יעמוד אדם ברשות היחיד וישתיין ברשות הרבים, ברשות הרבים וישתיין ברשות היחיד. וכן לא ירוק. ר' יהודה אומר אף משנתלש ורוקו בפיו לא יהלך ארבע אמות עד שירוק. לא יעמוד אדם ברשות היחיד וישתה ברשות הרבים, ברשות הרבים וישתה ברשות היחיד, אלא אם כן הכניס ראשו ורובו למקום שהוא שותה. וכן בגת.

מלמד (עמ' 341): 'מה ראה התנא לקצר בהלכה של ריקקה, ולא לנסחה כאותן הסמוכות לה לפניה ולאחריה?'. 'ולמה בא "וכן" בראש ולא בראש ההלכה השלישית? על כרחך אתה אומר, שבעיקרה של משנה היו רק הלכות השתנה ושתייה, ודין ריקקה לא נזכר כלל'. מלמד מתעלם מן ההמשך 'ר' יהודה אומר אף משנתלש וכו'', או שעליו לראות אף דברים אלה כהשלמה. ועוד: במשנה ו לא היה אפשר לכתוב רק 'ולא ישתה' משום ההמשך, שאינו דומה להשתנה ('אלא אם כן הכניס ראשו ורובו למקום שהוא שותה'). המשך זה מאפשר הוספת 'וכן בגת'. מבחינה לשונית, לא יכלו שתי המשניות האלה להתנסח בדרך טובה יותר: יש בה האריכות הנחוצה לפירוט כל הדינים, יחד עם הצמצום הלשוני במקום שהוא אפשרי. קשה להבין מדוע מבקש מלמד שהתנא יכביר דברים שלא לצורך ובצורה שיש בה אף כדי לייגע את הלומד.

3. משפט + 'וכן' + צירוף (שאינו משפט)

3.1 רישא + סיפא + 'וכן' + צירוף שמני
 מבנה זה הוא גלגול מקוצר של מבנה 2.1: רישא + סיפא + 'וכן' + רישא + סיפא < 2. רישא + סיפא + 'וכן' + רישא. סיפא הושמטה, הואיל והיא שווה בכול לסיפא. קיימות עשרות רבות של דוגמאות כאלה, כגון:
 שלשה שאכלו כאחד אינן רשאיין לחלק; וכן ארבעה וכן חמישה (ברכות ז, ד).
 כלומר: וכן ארבעה שאכלו כאחד אינן רשאיין לחלק.

ייתכנו מקרים מסובכים יותר מבחינת ההשלמה הנדרשת: צמר גמלים וצמר רחלים שטרפן זה בזה — אם רוב מן הגמלים מותר, ואם רוב מן הרחלים אסור, מחצה למחצה אסור. וכן הפשתן והקנבוס שטרפן זה בזה. (כלאים ט, א). המשפט השלם הוא: וכן הפשתן והקנבוס שטרפן זה בזה, אם רוב מן הפשתן — מותר, ואם רוב מן הקנבוס אסור, מחצה למחצה אסור.

בדרך זו אפשר להשלים כל תוספת בצורת 'וכן' + צירוף שמני, הבאה בסוף משפט רישא + סיפא, להוציא (עד כמה שהצלחתי לברר) דוגמה אחת: הברדין והבוצרים שנמצאת טומאה לפניהם — נאמנין לומר לא נגענו. וכן התינוקות שביניהם. (טהרות י, ב). אין הכוונה שאף התינוקות נאמנין לומר לא נגענו, אלא התינוקות, שהם טמאים, נאמנים הברדים והבוצרים לומר עליהם שהם לא נגעו בזיתים או בענבים (ראה המפרשים). זו דוגמה לטטייה ממשית מהשימוש הרגיל והמצופה של 'וכן...'. אבל לפני שמחליטים לשלח את התוספת אל הגליונות, כדאי לבדוק את הגירסה בכתבי-יד טובים. והנה בכ"י קאופמן: 'וכן בתינוקות שביניהן'. 'וב' זו משנה את התמונה כולה (ראה הסעיף הבא).

3.2 רישא + סיפא + 'ב' + צירוף שמני

במקום התוספת 'וכן' + צירוף שמני, מוצאים לעתים קרובות 'וכן' + 'ב' + צירוף שמני, ועלינו לברר מתי ומדוע נכנסת 'ב' זו. נמצאו בעיקר שני סוגים: (1) הצירוף השמני הבא אחרי 'ב' מקביל לא לרישא כולה (כפי שהדבר בסעיף הקודם), אלא לגרעין שלה בלבד; (2) הצירוף השמני מקביל לאחד המשלימים שבתוך הרישא. תפקיד 'ב' הוא אפוא לרמוז שאין הקבלה תחבירית מלאה בין הצירוף השמני והרישא, ולפעמים אין כלל הקבלה תחבירית, אלא סמנטית.

3.2.1 דוגמאות לסוג הראשון:

מעשרות ג, ט: גפן שהיא נטועה בחצר — נוטל את כל האשכול. וכן ברימון וכן באבטיח (ככ"י קאופמן הב' תלויה מעל השורה).

צריך להשלים: [רימון שהוא נטוע בחצר], אבטיח [שהוא נטוע בחצר].
 כלים ט, ה: חרסין שנשתמש בהן משקין טמאין ונפלו לאויר התנור, הוסק התנור — טמא, שסוף משקה לצאת. וכן בגפת חדשה אבל בישנה — טהורה.
 צריך להשלים: גפת חדשה [שנשתמש בהן משקין טמאין ונפלו לאויר התנור].
 כלים י, ד: הכדור והפקעת של גמי שנתן על פי החבית, אם מרח מן הצדין וכו'. וכן במטלית של בגד.

צריך להשלים: מטלית של בגד [שנתנן על פי החבית].
לעומת אלה, השווה:

זבחים ט, ו: וכולם שפקעו מעל גבי המזבח לא יחזיר. וכן גחלת שפקעה מעל גבי המזבח.

הצירוף השמני הבא אחרי 'זכר' שלם, לכן בלי 'ב'.

קידושין ב, ו: המקדש שתי נשים בשווה פרוטה... אף על פי ששילח סבלונות לאחר מכן אינה מקודשת... וכן קטן שקידש.

אין צורך ואין זה נכון להשלים: קטן שקידש [שתי נשים בשווה פרוטה], אלא 'קטן שקידש' עומד כנגד כל הרישא, לכן בלי 'ב'.

'ב' באה גם כאשר אין צורך להשלים מתוך הרישא (כלומר, אפשר היה בלעדיה), אם הסיפא מסובכת, בעיקר אם יש בה יותר ממשפט אחד או אם יש בה מחלוקת, כגון: שביעית ח, ב: שביעית נתנה לאכילה ולשתיה ולסיכה, לאכול דבר שדרכו לאכול ולסוך דבר שדרכו לסוך. לא יסוך יין וחומץ אבל סך הוא את השמן. וכן בתרומה ובמעשר שני. אהלות יד, ד: זיו שהוא סובב את כל הבית ואוכל בפתח שלש אצבעות: טומאה בבית — כלים שתחתיו טמאים; טומאה תחתיו — ר' אליעזר מטמא את הבית ור' יהושע מטהר. וכן בחצר שהיא מוקפת אכסדרה.

3.2.2 דוגמאות לסוג השני:

נטל מקצת הפאה וזוקה על השאר אין לו בה כלום. נפל לו עליה ופרס טליתו עליה מעבירין אותה ממנו. וכן בלקט וכן בעומר השכחה. (פאה ד, ג). 'לקט', והוא הדין לגבי 'עומר השכחה', מקביל ל'הפאה', שאינו אלא משלים בתוך הרישא, וכל שנאמר לגבי הפאה תופס גם לגבי הלקט ועומר השכחה.

המחליק בצלים לחים לשוק ומקים יבשים לגורן נותן פאה לאלו לעצמן ואלו לעצמן. וכן באפונין וכן בכרם. (פאה ג, ג). 'אפונין' מקביל ל'בצלים', דהיינו: המחליק אפונין לחים לשוק וכו'. 'כרם' אינו מקביל לשום צירוף שמני המצוי בתוך הרישא. כאן ההקבלה היא יותר סמנטית-עניינית מאשר תחבירית. 'וכן בכרם' — וכן לגבי הבורצ ענבים (מכרמו) למכרם בשוק ומקיים מקצתם (למכרם מאוחר יותר) וכו'. הפרח היוצא מן העריס רואין אותו כאילו מטוטלת תלויה בו, כנגדו אסור. וכן בדלית. (כלאים ו, ט). אילו היה כתוב 'זכר דלית', היינו תופסים את השם הזה בהקבלה לצירוף השמני 'הפרח היוצא מן העריס'. עכשיו שכתוב 'בדלית', יודעים אנו מייד, אפילו בלי להבין את פירושו המלים, שהקבלה זו בלתי אפשרית, ויש להקים הקבלה על-פי התוכן והעניין: 'זכר בדלית' — וכן הפרח היוצא מן הדלית (גפן יחידית המודלית על גבי קנים) רואים אותה כאילו וכו'.

שור שנגח את האדם ומת, מועד משלם כופר ותם פטור מן הכופר. וזה חייבים מיתה. וכן בבן וכן בבת. (ב"ק ד, ה). 'בן', 'בת' — בהקבלה ל'האדם'.

מלמד (עמ' 345): 'ההשלמה היא על פי הכתוב ("או בן יגח או בת יגח", שמ' כא: לא), שהרי "אדם" שבמשנה כולל גם קטנים'. לפי הגיון זה גם התוספת המקראית הזו היא "השלמה", שהרי כבר נאמר בפסוק כת: 'וכי יגח שור או איש או את אשה ומת וכו'. אלא אמור שהואיל והמקרא הוסיף 'או בן יגח או בת יגח', צורך היה לכתוב גם

במשנה 'וכן בבן וכן בבת', שאפילו הרג תינוק או תינוקת השור חייב מיתה (ראה המפרשים), ויש כאן רבותא.

3.3 רישא + סיפא + 'וכן' + 'ל' + צירוף שמני

לעתים רחוקות מוצאים את התוספת 'ל' + צירוף שמני, כהקבלה סמנטית-עניינית: הקצח — בית שמאי מטהרין, ובית הלל מטמאין, וכן למעשרות (עוקצים ג, ו). דהיינו, וכן נחלקו בית שמאי ובית הלל בקצח (מין כמון, אלא שהוא שחור) גם לעניין מעשר, שבית שמאי מחייבים אותו במעשר (ובתרומה), ובית הלל פוטרים (שאינו בגדר אוכלין, לדעתם). יש כאן שימוש סוטה מאוד ב'וכן...': במקום שהדבר הבא אחרי 'וכן' יעמוד בהקבלה כלשהי לרישא של המשפט הקודם, והסיפא שלו תהיה שווה לחלק החסר בתוספת 'וכן...', חל כמעט היפוך הדברים: הרישא של המשפט היא גם הרישא של התוספת, ומה שבא אחרי 'וכן' עומד בהקבלה לסיפא, אלא שאין הוא נוגע כלל לטומאה, אלא למחלוקת אחרת שבין בית שמאי ובית הלל. כאן יש לנו אפוא סיבה לשוניית טובה לראות בתוספת 'וכן למעשרות' השלמה.

ואמנם בעדויות ה, ג מובאת מחלוקת זו כלשונה ממש כחלק מדברי ר' ישמעאל: ר' ישמעאל אומר שלשה דברים מקולי בית שמאי ומחומרי בית הלל: קהלת אינה מטמא את הידים, כדברי בית שמאי; ובית הלל אומרים מטמא את הידים. מי חטאת שעשו מצותן — בית שמאי מטהרין, ובית הלל מטמאין. הקצח — בית שמאי מטהרין ובית הלל מטמאין. וכן למעשרות. ר' ישמעאל מדבר בשלושה דברים הנוגעים לטומאה וטהרה. 'למעשרות' הוא דבר רביעי שאינו נוגע כלל לעניינים האחרים הנדונים. כאשר יש שילוב כזה, של סטייה לשונית ועניינית, יש חיזוק וביסוס לטענת ההשלמה.

ודוגמה נוספת עם 'וכן ל...': החגבים הבאין מן הסלולה אסורין, מן הפתק — מותרין. וכן לתרומה (ע"ז ב, ז). פירוש אלבק: 'לתרומה' — 'כוהן החשוד למכור תרומה לשם חולין אין לוקחים ממנו החגבים הבאים מן הסלולה (סל קטן שלפני החנווני), שמא זילף עליהם יין של תרומה, אבל לוקחים ממנו הבאים מן האוצר'. שוב, יש כאן שימוש כמעט הפוך מן השימוש המצופה של 'וכן...', ורגליים לסברה שאין זו אלא השלמה.⁹

לצד 'וכן ל...' מוצאים גם 'וכן לעניין...': היתה עומדת ברשות הרבים וזרקו לה — קרוב לה, מגורשת; קרוב לו — אינה מגורשת; מחצה על מחצה — מגורשת ואינה מגורשת. וכן לענין קידושין. (גיטין ת, ב-ג). כלומר דין אחד לגירושין ולקידושין כשהיתה עומדת ברשות הרבים וכו'.

3.4 רישא + סיפא + 'וכן' + 'מן' + צירוף שמני

התוספת 'וכן מן...' — קיצור לשון בהקבלה לרישא:

ברזל טמא שבללו עם ברזל טהור: אם רוב מן הטמא — טמא, ואם רוב מן הטהור

9 בכ"י קאופמן: 'מן' תרין בתרומה. וזו גירסה קשה (אינה מובאת בחילופי הגירסאות של אפשטיין). ואולי נשמטה בטעות 'וכן', והיה צ"ל: וכן מותרין בתרומה.

— טהור; מחצה למחצה — טמא. וכן מן החלמא ומן הגללים. (כלים יא, ד). אלבק: העושה כלים מן החלמא, הוא מין טיט עבה, המקבל טומאה ומן הגללים, שאינם מקבלים טומאה, שמערב את הגללים בחלמא, אם רוב מן הטמא וכו'.

3.5 משפט היתר או איסור + 'וכן'...

3.5.1 'וכן...' עומד בהקבלה למשלים שבתוך משפט ההיתר/האיסור, שהוא איבר כולל מנותק: מזבלין ומעדרין במקשאות ובמדלעות עד ראש השנה. וכן בבית השלחין. (שביעית ב, ב). 'בבית השלחין' עומד בהקבלה ל'במקשאות ובמדלעות', ואפשר היה לנסח את המשפט כך: 'מזבלין ומעדרין במקשאות ובמדלעות ובבית השלחין עד ראש השנה'. אלא שהאיבר השלישי בחלק הכולל נותק והועבר לסוף המשפט. וכן:

ומכסים את הפירות מפני הדלף. וכן כדי יין וכדי שמן. (ביצה ה, א). במקום: ומכסים את הפירות וכדי יין וכדי שמן מפני הדלף.

דוגמה שיש בה סטייה מכלל זה: ואין סומכין את הקדירה בבקעת. וכן בדלת. (ביצה ד, ה). אין הכוונה שאין סומכין את הקדירה בדלת, אלא אין סומכין את הדלת בבקעת (מה שנבקע מן העץ), והיינו מצפים שיהיה כתוב 'וכן (את) הדלת'. ואמנם בכתבי-היד הטובים הגירסה היא 'הדלת'.¹⁰

3.5.2 'וכן' + 'ב' + צירוף שמני — עומד בהקבלה למשלים שבמשפט ההיתר/האיסור, אך 'ב' אינה מלת היחס המתחייבת מהיחס שבין הפועל ומשלימו, אלא היא מביעה כל קשר שבין הפועל ומשלימו שהוזכר במשפט ההיתר/האיסור: אבל מקבלין צאן ברזל מן הגוים ולווים מהן ומלוים אותן בריבית. וכן בגר תושב. (ב"מ ה, ו). 'גר תושב' עומד בהקבלה ל'גוים', ו'ב' — מלת יחס כללית ('בעניין'), שכאילו עומדת במקום מן ואת כאחד.

4. 'וכן' בתוך המשפט

4.1 התוספת 'וכן...' באה בתוך הרישא של המשפט, ויוצרת יחד עם האיברים האחרים רישא כוללת (מחוברת). לעתים זקוקה התוספת להשלמה מתוך האיבר הקודם ולעתים לא, לעתים אפשר להמיר את 'וכן', מבחינה תחבירית, ב'ו' ולעתים לא. ברוב המקרים מה שבא אחרי 'וכן' הוא צירוף שמני, ולעתים הוא 'ב' + צירוף שמני. נביא להלן מספר דוגמאות, שלכל אחת מהן ייחוד משלה:

מצא קציצות בדרך אפילו בצד שדה קציצות וכן תאנה שהיא נוטה על הדרך ומצא תחתיה תאינים — מותרות משום גזל ופטורות מן המעשרות (מעשרות ג, ד). התוספת 'וכן...' שלמה ואינה חסרה דבר.

לוף של ערב שביעית שנכנס לשביעית וכן בצלים הקיצונים וכן פואה של עידית — בית שמאי אומרים עוקרין אותן במארופות של עץ, ובית הלל אומרים

10 אפשטיין, עמ' 520: 'אף כאן, כמו בכמה מקומות אחרים, דווקא ספרי משנה מן הטיפוס "הירושלמי" הוגהו ע"פ "אימא" שבבבלי: הדלת'.

בקרדומות של מתכת (שביעית ה, ד). הלוואי של גרעין הרישא חסר בתוספת 'וכן...': לוף של ערב שביעית שנכנס לשביעית וכן בצלים הקיצונים [של ערב שביעית שנכנס לשביעית] וכן פואה של עידית [של ערב שביעית שנכנס לשביעית].

האונן והמפקח את הגל וכן מי שהבטיחוהו להוציא מבית האסורים והחולה והזקן שהן יכולין לאכול כזית — שוחטין עליהן (פסחים ח, ו). התוספת 'וכן...' מכניסה איזו דיסהרמוניה ברישא: הרישא פותחת ומסיימת בבינונים, ואילו התוספת בנויה בצורת 'מי ש...'. ללא התוספת קיים באופן בולט הסדר הרגיל של 'כל הקצר קודם' (האונן, המפקח את הגל, החולה והזקן שהן יכולין לאכול כזית).¹¹ כל אלה רומזים לנו, אולי, על השלמה, שהיתה בגליון ונכנסה לפנים.

כהן משיח שחטא ואחר כך עבר ממשיחותו וכן נשיא שחטא ואחר כך עבר מגדולתו — כהן משיח מביא פר והנשיא מביא שעיר (הוריות ג, א). קיימת בסיפא התייחסות מפורשת לתוספת, דבר המוכיח שאין כאן השלמה.

נתן עליו נסר שהוא רחב ארבעה טפחים וכן שתי גזוזטרות זו כנגד זו — מערבין שנים ואם רצו מערבין אחד (עירובין ז, ד). כאן יש יותר מדיסהרמוניה: לא רק שהאיבר הראשון ברישא הוא פסוקית תנאי, בעוד שהאיבר הבא אחרי 'וכן' הוא צירוף שמני, אלא שאין קיימת כל הקבלה תחבירית בין שני האיברים. אילו היה כתוב: 'היה על החריץ נסר שהוא רחב ארבעה טפחים', למרות שאף פסוקית זו היא פסוקית תנאי, היתה קיימת בכל זאת הקבלה בין שני האיברים, כי סוף סוף גם רישא שאינה מנוסחת בצורת פסוקית תנאי, כאשר היא באה בהלכות היא תמיד גנרית (מורה על הסוג כולו), ובתור פסוקית כזאת היא תמיד מותנית: היא מותנית בתנאים הגנריים שהיא מבטאת.¹² אבל לא תיתכן הקבלה תחבירית בין 'נתן עליו (על החריץ) נסר' ובין 'שתי גזוזטרות'. ישנה אפוא סיבה לשוניית טובה לראות בתוספת זו השלמה.¹³

סאה תבואה עקורה וסאה שאינה עקורה, וכן באילן, והשום והבצלים — אינן מצטרפין לסאתים אלא של עניים הם (פאה ו, ט). 'וכן באילן' עומד בהקבלה ל'סאה תבואה עקורה וסאה [תבואה] שאינה עקורה' ו'השום והבצלים', כלומר, 'באילן' = 'סאה פירות אילן קטופים וסאה פירות אילן שאינם קטופים'. וכפי שראינו לעיל, במקרה כזה 'ב' הכרחית. יושם לב עד כמה 'באילן' מקצר את הניסוח, ואולי זו הסיבה לשימוש ב'וכן'.

11 ראה ש"י פרידמן, "כל הקצר קודם", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 117–129; 192–206. [=מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ם, עמ' 299–326].

12 לכן אין כל הבדל מבחינת התנאי המובע בין: היה קוצר / כל הקוצר / הקוצר; זית שנמצא עומד... / זית, אם הוא עומד...; הזית / זית — כולם מורים לא על מקרה מסוים שקרה או על עצם מסוים, אלא על סוג מסוים של מצב או על סוג מסוים של עצם, וה'סוגיות' הזאת מהווה את תנאי קיומו. לכן אפשרי ששם עצם גנרי עומד בהקבלה לפסוקית תנאי, כגון: 'היתה' (הכוורת) שלמה וכן הקופה וכן החמת' (כלים ת, ב).

13 אלבק, בהשלמותיו (עמ' 437), מגיע למסקנה, מסיבות פרשניות, ש'וכן שתי גזוזטרות וכו' היתה כתובה בגליון, ונכנסה שלא במקומה הנכון במשנתנו.

תבואה שהיא נוטה תחת הגפן וכן בירק — מחזיר ואינו מקדש (כלאים ז, ז). כאן אפשר היה להשמיט את ה'ב', ולכתוב 'הירק', כלומר: וכן הירק [שהוא נוטה תחת הגפן].

נחתום שהוא עושה למכור בשוק וכן האשה שהיא עושה למכור בשוק — אחד מארבעים ושמונה (חלה ב, ז). מלמד (עמ' 347): 'אלמלא היה פרט זה מן המשנה העיקרית היה התנא שונה "והאשה", כמו ברישא: עושה עיסה לעצמו והעושה למשתה בנו'. לאו דווקא. אולי סובר התנא שיש הבדל גדול יותר בין האשה לנחתום מאשר בין העושה עיסה לעצמו ולעושה למשתה בנו, ולכן נקט לשון 'וכן', כאילו להדגיש שאף על פי שאין עיסתה של האשה מרובה כשל הנחתום, הואיל ועשתה אותה למכור בשוק דינה כשל נחתום (וראה מפרשים).

הנוטל צפרניו זו בזו או בשניו וכן שעריו וכן שפמו וכן זקנו וכן הגודלת וכן הכוחלת וכן הפוקסת ר' אליעזר מחייב וחכמים אוסרין משום שבות (שבת י, ו). מלמד (שם): 'אין כאן שוויון בפעולות, שכן צפרניים נוטלים ושער תולשים. הצד השווה שבכולם שאינם נעשים בכלי. אלמלא היו הדברים בעיקרה של משנה היה התנא שונה: הנוטל וכו' התולש שעריו שפמו וזקנו הגודלת והכוחלת והפוקסת וכו' — ואולי דווקא משום השוני בפעולות נקט התנא לשון 'וכן'?

היו מסרבין בו לשאת בת אחותו וכו' וכן המגרש את אשתו וכו' הרי אלו מותרות (נדרים ח, ז). מלמד (עמ' 348): 'אלמלא השלמה היא הלכה זו המתחילה ב"וכן", היה התנא שונה: היה מגרש את אשתו וכו'. לאו דווקא. 'היו מסרבין בו' — פעולה נמשכת, ואילו גירושי האשה היא פעולה רגעית. ועוד: 'הרי אלו מותרות' (ולא 'הרי זו מותרת') מוכיח שאף מקרה הגירושיין הוא מעיקרה של משנה.

היתה ('הכוורת המשולשלת לאויר התנור') שלימה וכן הקופה וכן החמת, השרץ בתוכה התנור טהור, השרץ בתנור אוכלין שבתוכה טהורין (כלים ח, ב). מלמד (שם) לומד מהכתוב 'בתוכה' (ולא 'בתוכן') שיש כאן השלמה. אבל מלמד מתעלם מן המשך שם: 'ניקבו' — ברבים. ו'בתוכה' = בתוך הכוורת, בתוך הקופה או בתוך החמת.

מלמד מביא עשר דוגמאות, שבהן באה ההשלמה בטעות לפני 'וכן'. נימוקיו אינם משכנעים יותר מאשר אלה המובאים בדוגמאות האחרות, למרות שהיינו מצפים כאן לנימוקים מוצקים יותר, עקב הטענה הנוספת, שלא רק שיש בדוגמאות אלו השלמות, אלא הן הוכנסו בידי העורך בטעות שלא במקומן הנכון. נסתפק בדוגמה הראשונה שלו:

הלוקח מן העני וכן העני שנתנו לו פרוסות פת או פלחי דבילה מעשר מכל אחד ואחד, ובתמרים ובגרוגרות בולל ונוטל. אמר ר' יהודה אימתי בזמן שהמתנה מרובה וכו'. (דמאי ה, ה). מלמד (עמ' 351): 'עיקרה של המשנה בעני שקיבל מבעל הבית, ועליו מוסבים דברי ר' יהודה: אימתי בזמן שהמתנה מרובה וכו'. ו"הלוקח מן העני" השלמה היא. אמנם נכון שלשון 'מתנה' שנקט בה ר' יהודה מתאימה יותר לעני שנתנו לו, אבל המחלוקת עצמה היא באשר לתמרים וגרוגרות בלבד, ואלה אמורים הן בקשר ללוקח מן העני והן בקשר לעני שנתנו לו. ר' יהודה, כרגיל במשנה, מדבר בדברים שבהווה (היינו הרגילים להתרחש בחיי היום יום), וכנראה רגיל יותר שהעני יקבל מתנה

מרובה של תמרים או גרוגרות מאשר ימכור אותם בכמויות גדולות. ומתנה — לא דווקא.

4.2 התוספת 'וכן...' באה לא במשפטי רישא + סיפא ולא במשפטי היתר/איסור, אלא במשפטים בעלי המבנה 'אלו' + פועל (בינוני)... + צירוף שמני... + 'וכן' + צירוף שמני + (צירוף שמני...). כלומר, התוספת 'וכן...' מצויה בתוך חלק כולל, המתפקד כתמורה מפרטת של הנושא 'אלו':

אלו מביאות ואינו נאכל: המפלת ואין ידוע מה הפילה וכן שתי נשים שהפילו אחת ממין פטור ואחת ממין חובה (כריתות א, ד).
אלו מגלחין במועד: הבא ממדינת הים ומבית השביה והיוצא מבית האסורין והמנודה שהתירו לו חכמים וכן מי שנשאל לחכם והותר והנזיר והמצורע העולה מטומאתו לטהרתו (מ"ק ג, א).

'וכן' כאן, כמו בכמה וכמה מקומות אחרים, מראה כנראה על רבותא. בדוגמה הראשונה נאמר בהמשך: 'אמר ר' יוסי אימתי בזמן שהלכו זו למזרח וזו למערב, אבל אם היו שתיהן עומדות כאחת מביאות קרבן ונאכל'. העובדה שר' יוסי מכניס הסתייגות בדין של 'וכן שתי נשים...' מורה כשלעצמה על צד מרחיק לכת יותר במקרה של שתי נשים שהפילו וכו'. בדוגמה השנייה, אפשר שהרבותא היא שהנשאל לחכם (על נדרו) הוא היוזם את ביטול הנדר, וממילא גם את התגלחת, ולכן יש מקום לומר לו: המתן עד שיעבור חול המועד (והחג) — קא משמע לן.

5. סיכום ומסקנות

מלת החיבור 'וכן' היא מלת חיבור מובהקת לסגנון ההלכה של חז"ל. יסוד הקישור שבו'ו + היסוד האנאפורי שב'כן' יוצרים יחדיו מלת תפקוד, המשמשת בידי עורך המשניות לצרכים שאינם מתמלאים באותה מידה של בהירות ונקיות בידי כל מלת חיבור אחרת. היא משמשת לחיבור הלכות שיש ביניהן צד של שוויון מלא או חלקי בדין. היסוד האנאפורי שב'וכן' הוא המצריך מידה של שוויון בין שתי ההלכות המחוברות. השוויון המלא בדין הוא המאפשר הוספת 'וכן...' לאחר שהושלם המשפט הראשון (במבנה משפט + 'וכן' + צירוף שמני/צירוף יחס). הייחוד של 'וכן' נחלש כאשר היא מצויה בתוך המשפט (אפשר להמירה לעתים ב'ו' חיבור פשוטה), אך עדיין שומרת לעתים לא רחוקות על יסוד אחר הקשור ליסוד ההוספה המשווה והרומזת לקודם: יסוד הייחוד והרבותא לעומת הנאמר קודם. לכן מקומה הרגיל של התוספת 'וכן...' בתוך המשפט הוא בסופו.

דחינו מכול וכול את הסברה ש'וכן' משמשת בהוראה של ניגוד, וכן את הסברה שהיא מרמזת לעתים קרובות על השלמה, שנכתבה בגליון והוכנסה מאוחר יותר לפנים בידי מי שלא היה העורך המקורי של המשנה. הסכמנו שלגבי משניות בודדות יש אכן

מקום לראות ב'וכן...' השלמות שנכנסו לפנים,¹⁴ אך ברגיל 'וכן...' הוכנסה בכוונת מכוון בידי העורך המקורי של המשנה, אם לצורך הדגשת הצד השווה (המלא או החלקי) של ההלכות, אם להדגשת הרבותא, אם להשגת קיצור בניסוח, אם לצורך אחר, ומבלי להוציא את האפשרות שהתוספת הוכנסה בצורתה זו כתוצאה מניסוחים (חלקיים) של משניות, שהיו קיימות בצורה "גולמית", ושימשו כחומר בידי העורך-המסדר.

14 יש להוסיף על אלה שהוזכרו במאמר גם את 'וכן בפקדון...' שבב"ק ט, ז — ראה אלבק, השלמות, עמ' 415; 'וכן לא יאמרו שניהם...' שבכתובות יב, א — ראה מלמד, עמ' 337; אלבק, השלמות, עמ' 335. ואפשר שיש מקומות נוספים.